

kus megalkotta egyszerre fiktív és valós retrospektív gyermekportréját, a művészi arcrekonstrukció folyamatának egyes állomásait is ábrázolva.

Részben szintén az illusztrációkhoz, részben már a kötet tervezéséhez kapcsolódik a könyv egy további rejtett érdekessége: az előzéklapon és az egyes fejezeteket jelző grafikai elemek visszatérő, csigákra emlékeztető, kihalt tengeri állatok, ammoniteszek megkövesedett maradványainak képe. Teleki László gyermekkorában gyűjtötte ezeket, halála után pedig gyászmenete a Magyar Nemzeti Múzeum főbejárata előtt indult, ahol a burkolat mészkőlapjaiban hasonló maradványok őrződtek meg.

E példából is látható, hogy a kötet több belső összefüggést, kapcsolódási pontot rejt. További szemléletes példa erre, hogy a gyermek „Latzi” irodalmi próbálkozásai közül *Az arany idő* című, latin költők hangját követő verse került a kötetbe, amely könnyen párhuzamba állítható az ifjú Teleki László másfél évtizeddel később, egykori nevelőjének írt levelében immár többes számban, ugyanígy az elmúlt (és vissza nem térő) idő emlékét idéző (és a kötet címét is adó) sorával: „[...a kegyeddeli levelezés... v]isszaemlékeztet az ama szép viszonyokra melyek már megszűntek, legalább megváltoztak, s amaz arany időkre, melyekből semmi sem maradt meg, csak az emberek – ezekből is csupán egy némelyek”.

A kötet a címével éppúgy felkelti a leendő olvasó figyelmét, mint egyszerre visszafogott és elegáns megjelenésével. A könyv témájához, az elemzett korszakhoz és a szerző személyiségéhez egyaránt illő igényes tervezés Andorka Tímeát dicséri. Érdemes azt is hangsúlyozni, hogy munkája nemcsak esztétikai szempontból kiemelkedő (külön megemlítendő a tökéletes tördelés), hanem a tervező több gyakorlati(as) megoldása is segíti az olvasást. Ilyen például a szöveget könnyítő színes jegyzetszámok ötlete. Ez a színhasználat a többi mutatóra is jellemző, beleértve a bibliográfiát és a tartalomjegyzéket is.

Végül érdemes a könyv egy újabb, részben önálló, részben szervesen kapcsolódó különleges kiegészítésének ismertetésére is kitérnie recenzensnek.

Fábr Anna a dhupla.hu digitális bölcsészeti platform munkatársai együttműködésével Teleki László 1796-ban írt és mindeddig kéziratban maradt *Tanácsadását* adja közre mind a szakma, mind az olvasók számára. A digitális szövegközlés az autográf kéziratot és modernizált átírást együtt teszi hozzáférhetővé (a párhuzamos olvasás lehetőségét többféleképp is biztosítva), így az érdeklődő egyszerre kap hiteles és könnyen olvasható változatot Teleki gróf munkájáról. A szövegközlést rövid életrajz egészíti ki, a megértést szómagyarázatok könnyítik, a kutatást és a (vissza)keresést pedig keresőprogram segíti. A 18. század végi szöveg egy 21. század eleji technikai megoldással, a könyv elején található QR-kód segítségével jut el az olvasóhoz.

Végezetül, összegzésként a recenzens az *Arany idők* kötet hátoldalán olvasható zárógondolatot idézve ajánlja Fábr Anna kötetét az érdeklődők figyelmébe: „A szerző a több évtizedes tudósi-tanári munkája során felhalmozott árnyalt és gazdag korismeretét e különleges könyvben finom beleérző-ábrázoló írásmóddal nyújtja át olvasójának, egyszerre kínálva részletes elemzéseket, összegző értelmezéseket és mához szóló tanulságokat.”

DEDE FRANCISKA

Molnár Antal, *Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten in Ungarn (ca. 1450–1554)*, Roma, Frati editori di Quaracchi, 2022 (Analecta Franciscana, XIX. Nova Series, Documenta et Studia, 7), XLIX. 773 p.

Monumentális kötet, önmagában is hatalmas érték. 510 oldal forrásszöveg, 189 oldalas német nyelvű bevezetés, táblázatok, mutatók és 37 oldalas, a korszak magyar királyságbeli obszerváns ferences provincia történetére vonatkozó szakirodalom-jegyzék (822 oldalas korpusz). Nagyon fontos, hogy a ferences

DOI 10.17167/mksz.2023.1.133-137

történetírás legfontosabb sorozatának részeként jelent meg, így a magyar ferencesekről szóló alapvető forrásoknak és magyar szakirodalomnak alkalom adódik arra, hogy a nemzetközi történettudományi térben is megjelenjen. Ennél azonban sokkal több az, amit kézbe vehetünk Molnár Antal új könyvével.

Indítsuk az értékelést messziről, Gragger Róbert „magyarságtudomány” definíciójától. Hungarológia minden, ami a magyarokról és Magyarországról tudományosan ellenőrzött információkat közöl lehetőleg valamilyen világnyelven. (A definíció egyrészt nagyon tág, másrészt szűkítő is, de most nem a hungarológia fogalmáról kell értekezni.) A kifejezést – ’Hungarologie’ – tudányszakként körülírni, definiálni és ezzel létrehozni az a tény is aktuálissá tette, hogy az első világháború után sok értelmiségi gondolta úgy, hogy a békediktátum azért is volt ilyen kegyetlen és igazságtalan, mert a világ semmit, vagy nagyon keveset tudott a magyarokról. Az éppen aktuális hatalom képviselői azt mondanak, amit akarnak, elhiszik az emberek. Az ország elszigetelődött, és nem csupán a nagypolitika értelmében és gazdaságilag, hanem – ahogy 2022-ben az orosz emberek – a magyar szakmák képviselői is. A győztes hatalmak értelmisége önnön objektivitásától és nagyszerűségétől már akkor is eltelve úgy látta, büntetni kell a magyar utcaseprőt, kőművest, tanárt, táncost, zenészt, mindenkit. Robert Gragger, az európai-magyar értelmiségi pedig arra gondolt, hogy alap kutatásokkal, ezek eredményeinek nem magyar nyelvű közlésével kortársai elé tárhatja az európai (nyugati keresztény) történelem és művelődés egységét, benne a magyarokét, mint annak szervesült részét. Befejezhetetlen munkát kezdett el, a halála óta eltelt időben a magyar, a magyarországi és az európai értelmiség aztán ugyanolyan kételyekkel vagy meggyőződéssel folytatta vagy nem folytatta ezt a tevékenységet. Klaniczay Tibor a 20. század hatvanas éveinek kezdetétől dolgozott azon, hogy meggyőzze a tudáspolitikát döntéshozóit arról, hogy nem elég a magyar ’zelum’ az előbb említett tevékenységben, szükségünk van a „kívülről látás” folytonos jelenlétére is.

Molnár Antal az elmúlt tizenöt évben folyamatosan dolgozott azon a kötetben, amely sok tekintetben meglepheti a nem magyar olvasottságú használóját éppen úgy, mint a „belső szemmel” olvasó magyart, sőt, a magyar egyháztörténet régóta kutatókat is. Főként a magamfajtaikat, hiszen a szocializációnk olyan, hogy nem magától értetődő módon szembesülünk például a katolikus egyház egyetemes mivoltával. Sejtjük is, tudjuk is a történet egyes részleteit, de engem mindig meglep, ha az egyetemeség újabb részétörténet tárul fel előttem. A ferencesekről sok mindent tanultunk az iskoláinkban. Először is a ferences lelkiségről – megerősítve ismereteinket Franco Zeffirelli *Fratello sole, sorella luna* (avagy *Brother Sun, Sister Moon*, ha már anakronisztikusan angolul zengedeznek himnusz Istennek a 13. századi Itáliában (számomra rombolva ezzel a lelkiségi hatást) *Napfivér; Holdnővér című* 1972-es filmjével. Aztán a rend tagjainak szociális érzékenységről, egészen odáig elmenően, hogy a parasztfelkelés „ideológiai” háttérét adták (egyres interpretációkban), vagy hogy előreformációs vallásos attitűdöt terjesztettek. Ha valaki a 16–17. századi jezsuita forrásokkal is megismerkedik, akkor Ignatius követőinek véleménye is tisztán állhat előttünk: a ferencesek „Isten jámbor báránykái” – és tudásuk mélységét nem kis lenézéssel megسيمogathatjuk buksijukat.

Most pedig kézbe vehetünk egy olyan dokumentumegyüttest, amely több szempontból másféle képet rajzol – és az előszóban Molnár Antal ezt világossá is teszi – a rendről, annak a magyar királyságbeli szerepéről. Az első forrástörténeti meglepetés az, hogy a magyar középkor iratpusztulása, amellett, hogy minden kétséget kizáróan abban a mértékben létezett, ahogy a magyar szakirodalom többször leírta, mégsem olyan egysíkú okokra vezethető vissza, mint az oszmán török hódítás mentén zajló égetés, menekítés és elkallódás, a protestáns reformáció e szempontból pusztító hatása, vagy éppen a középkori papír- és főleg pergamenanyag gyakorlatias felhasználása (például könyvkötésre). A ferences tulajdonnéküliség ugyanis a renddel kapcsolatban olyan típusú iratok létrejöttét sem engedte, amelyet az emberek jellemzően inkább megőriztek az idők folyamán. Ezzel szemben éppen ez a ’formularium’-korpusz különleges helyet biztosít a rendnek a magyarországi hivatali írásbeliség történetében. Vagyis nem csupán a ferences könyvtárak története köti a rendet a magyar írásbeliség és könyv történetéhez. Már azért is említem a könyvtárak történetét, mert egyrészt jelentős számban

maradtak ránk olyan történelmi könyvanyagok, amelyek eredete a rendnek a Magyar Királyságba történt érkezése idejéig nyúlnak vissza. (A Molnár Antal által a bevezetőben felsoroltak mellett utalhatnánk a jelen kötettel egy időben megjelent mikházi és szárhegyi könyvtár rekonstrukciójára is.) Másrészt a ferences könyvanyag – pontosan a csupán használatra ('ad usum') történő „magához vétel” miatt – a legmobilabb állomány volt mindig a művelődés történetében. A rendtagok mozgásával együtt vándorolt rendházzól rendházra. A könyvek kéziratos bejegyzéseinek számbavételével tehát egy, az olvasáson túli történet is feltárul.

A Magyar Királyságból fennmaradt 'formularium'-ok története kutatásának klasszikusai – Bónis György, Valentiny Antal, Iványi Béla stb. –, vagy a mai kutatók – Szovák Kornél, Bogdándi Zsolt, Fazekas István stb. – számára sem volt magától értetődő a 19. század óta ismert és kutatott ferences kódexekben leírt oklevélmintákat beilleszteni a hivatali írásbeliség történetébe. Molnár Antal alapvető felfedezése, hogy a historiográfiai és az irodalomtörténeti kutatások részeként többször felbukkanó *Chronica seu origo fratrum minorum de observantia in provincia Bosnae et Hungariae* című összefoglalás – Toldy Ferenc-től Keveházi Katalin-ig és Kertész Balázs-ig dolgoztak kiadásán – nem csupán (és főleg nem), az 'ars historica' szabályai szerint szerkesztett – és így kutatóknak – mű, hanem egy rendkormányzati szempontú, önazonosságot kereső és identitást formáló szöveg. A keletkezéstörténet megértéséhez pedig nem a Magyar Királyságra vonatkozó történeti kutatással kell kezdeni a munkát. *Íme* a külső szempont fontossága, és a nem magába forduló mélymagyar történetírás jelentősége – és a katolikus egyház egyetemessége. Molnár Antal megtalálta azt a csakis a rend európai történetéből megérthető kulcsot, amelyre – egy hármas tipológiát alkotva – felfűzte a ferences írásbeliség emlékeit (már a 15–16. századra vonatkozóan). Ezek szerint a rendkormányzati művek három csoportja: (1) az atyai és az újlaki konstitúciók és az ezeket kísérő jogi iratok, iratminták; (2) rendi krónika, pápai bullák, privilégiumok, formulagyűjtemények és más irattípusok; (3) pasztorális és teológiai kéziratok. A közös nézőpontból – rendkormányzat – ezek után elemezte a fennmaradt nagyobb irategyütteseket. Furcsa is ez a nézőpont, legalább az olyan esetben, amely szövegeket például par excellence irodalomtörténetinek tudunk. Ilyen például Pécsváradi Gábor/Farnádi Miklós jeruzsálemi utazása. Az irodalomtörténet-írásban lezajlott vita a szerzői affiliációról végül letisztult, két különálló szövegről és alkotójukról tudunk. A tényleges helyére azonban most kerültek Molnár Antal bevezetésében: ő a használati irodalom ('Gebrauchsliteratur') körébe utalja a szöveget, a Szentföldre utazó szerzetesek és más hívek számára írt vezető, írásműminták (hiszen két szövegről van szó).

A bevezetés nagyobb része azonban a ferences formuláskönyvek történeti összefoglalása és filológiai bemutatása. Itt is az európai történettel kezdte mondandóját a szerző, hiszen ezek ismerete nélkül a magyarországi formuláriumok még a hordozókötetek egyéb szövegeitől is nehezen elválaszthatók. A történet tanulságai közt – ismerve és tételezve a szerző szakirodalmi múltját – külön érdekesség az az egyik konklúzió, hogy a jezsuita 'formula scribendi' (a hatékony rendkormányzás és az akár külső hatalomgyakorlásának alapja) is a ferences rend által kialakított vertikális és horizontális kommunikációra épülő adminisztratív kultúrára vezethető vissza.

A szerző valamennyi számba vehető kódex, illetve kötet (néhányik részben nyomtatvány) mikrofilológiai elemzésével kezdi a történetet. Sorra veszi, illetve elválasztja a kötetek tartalmi egységeit, elkülöníti a különböző másoló kezeket egymástól. Ennek mentén kötetenként is megismerhetjük a ferences historiográfia egyes szerzőit, kutatási szempontjaikat, vagyis egy ferences rendtörténetírás-történetet is kézben tartunk. Molnár Antal nem mondja ugyan ki, de azt gondolom, hogy az a tény, hogy a 20. század utolsó harmadának reneszánsz- és korajútkor-kutatása jelentősen az irodalomtörténeti szempontok szerinti elemzések felé billent, részben magyarázza azt is, miért nem tudtak a „ferences krónika” kutatói önmaguk számára is megnyugtató eredményre jutni annak kiadásában. Kritikai igényű kiadásában (hiszen Toldy Ferenc kiadásváltozata ismert volt) hiányzott a belső rendtörténeti szempont, ahogy a hivatalitörténeti is. A történész-egyház-történész-filológus (a sorrend fontos) szerző minden egyes szövegkorpusz keletkezéstörténetét is megrajzolja, és miután

ezt megtette, csak ezek után tér egy szintézis megalkotására. Ennek részei: *A formulagyűjtemények összetétele, forrásai, spirituális és kulturális kontextusa – A magyarországi ferences obszervancia regionális súlypontjai a 16. század elején – Obszerváns ferences kormányzat: identitás és mobilitás – Gazdálkodás, anyagi javak, építkezések – A 16. század elejének kihívásai: parasztháború, dinasztikus háború, oszmán hódítás és reformáció.*

Módszerében talán fordított, mint Lukács László gondolamenete a magyar jezsuiták törekvéseinek bemutatásakor, nevezetesen az önálló magyar rendtartomány megalapításának kísérletei, az alapítás szándéka mögött meghúzódó identitáskeresés és belső konfliktusok. A jezsuita történész maga is egész életét a rendben, annak levéltárában és a rend történetének kutatásával eltöltve fogalmazott meg egy koncepciót – nyilván nem függetlenül forrásismeretétől –, és ezt úgy formálta egy forrásgyűjteménnyel együtt megjelenő monográfiává, hogy a koncepcióhoz válogatta a forrásait (más forrásokat másutt adott közre, abban a könyvben megírta a koncepciót, és alátámasztotta egy szövegválogatással). Molnár Antal elének tárja a teljes korpuszt, nem válogat, a 878 dokumentum a lehető legkülönbözőbb témájú. Mellé helyezi a többször említett „ferences krónika” szövegélményét, illetve részletesen bemutatja a formulásleveleken kívüli textusokat (például a rendi kormányzás vitaanyagául is szolgáló nyomtatott könyveket). A terjedelmes bevezetésben pedig úgy elemzi a teljes szövegegyüttest, hogy követhetjük, miként jutott el addig a konklúzióig, hogy az 1517-ben létrejött magyar obszerváns ferences rendtartomány megalakulása egy évszázados identitáskeresési folyamat lezárulása is volt egyben.

A szerző (Molnár Antal) nem engedheti meg magának azt, amit egy könyvismertetés írója. Elgondolkodni arról, „mi lett volna” a Magyar Királyság művelődéstörténetében, ha nincsen oszmán-török hódoltság. Megdöbbentő grafikont is közöl ugyanis a ferences rendházak és rendtagok számának alakulásáról 1500 és 1561 között: 1523-ig a házak és a szerzetesek száma is állandó, 70 ház, 1472 szerzetes. 1561-ben ezek a számok: 13 ház 113 szerzetessel. És minden változás akkor következett be, amikor az említett identitáskeresés folyamatában a ferences közösség tagjai az európai értelmiséget napi szinten foglalkoztató kérdések körüli vitákban naprakész volt. Molnár Antal a formuláriumok forrásértékének egyik apró, de fontos részletét jól eltalált kifejezéssel, „az ügyintézés hétköznapij” (‘Velwaltungsalltag’) illeti. Ennek elemzése közben azonban az eszme-, és irodalomtörténészekre rápirító módon bemutatja ugyanezen közösség tagjainak eszmei hétköznapijait is. Az én olvasatomban a könyvnek ez a tanulsága legalább olyan fontos, mint az egyéb, az alábbiakban röviden említendő eredmények.

A szerzetesi humanizmus kérdésköre hosszú ideje jelen van az európai szakirodalomban, így a magyarban is. Legfeljebb másként hívták – ahogy például a személyes kapcsolatok történetének forrásait nem hívták kapcsolatháló-kutatásnak, de mindig is volt – és a magyar szakírók nem követték az éppen divatozó nemzetközi szakkifejezések használatát. Molnár Antal mostani könyve alapjaiban erősíti meg azt a képet, miszerint a humanizmus és a lelkeségi mozgalmak egymást erősítő jelleggel bírtak, és távolról sem zárják ki egymást. A kegyes humanisták (‘fromme Humanisten’) és a humanista szerzetesek egy időben éltek, törekvéseikben számos közös vonás igazolható. Ezt támasztotta alá eddig az olvasás története, a könyvtártörténet, számos filológiai tudományterület, a szerzetesek írásképeinek változásai, és most, Molnár Antal könyvében, a hivatali írásbeliség története is. A két-fajta értelmiségi attitűd aránya földrajzi területenként, kulturális csoportonként (népenként), de főleg egyénenként más és más lehet, de a 15–16. században mindenképpen meghatározta a művelődéstörténet jellegét, majd a vallás-, de főként egyháztörténeti valóságot. (Csak zárójeles megjegyzésként, kiegészítésként jegyzem meg, hogy a Molnár által alaposan elemzett *Firmamenta* – Bonifacius de Ceva – ugyan valóban nincsen a szerzetesi könyvtárainkban a korban, de a magyar *Corpus Juris* egyik megalapozójának, Mossóczy Zakariásnak a könyvgyűjteményében igen.)

Bonifacius de Ceva szerepe a magyarországi humanizmus történetében nem ismeretlen. Várdai Balázs vagy éppen Gosztonyi Péter is kapcsolatban állt vele. Igaz, általában a párizsi Collège de

Navarre szerepét hangsúlyoztuk, Bonifacius és Jacobus Stapulensis barátságát, együttes hatásukat. Most Molnár Antal tanulmánya összefoglalót ad arról a szakirodalomról és a mögötte álló történetről, amely a ferences renden belüli identitáskeresés és a rendkormányzati modellek összefüggéseit mutatja be. Csak erős személyiségek közt kellett választaniuk, vagy a nyugati keresztény vallási és hitbéli megközelítések, illetve hitgyakorlati formák közt? A protestáns reformáció sikere megmutatta, hogy utóbbiról volt és van szó. Molnár a szerzetesi humanizmus kérdéséről kifejezetten csak Nádasdi Bálint életútja kapcsán értekezik – az ún. Nádasdi-*omniarium* kapcsán –, amely életút egyik szakasza ugyancsak Párizsban (igaz, a Collège Royal hallgatójaként) játszódik. Az a gondolat, amely a rendkormányzati iratok kapcsán is felveti az 'eloquentia' és a 'fides' összefüggéseit – és Nádasdi ezt teszi –, nem maradhat áthallás nélkül Philipp Melanchthon és Johann Sturm irányába. És a korban is volt áthallás! A leuveni 'eloquentia'-tanítás és az *Academia Sturmiana* más és más módszert követett (ahogy a wittenbergi is), de alapvetően a sturmi mondat szellemisége – „Propositum a nobis est, sapientem atque eloquentem pietatem finem esse studiorum” – állt mindegyik háttérben. Amiről azt tanultuk, hogy ez a protestantizmus egyik lényege, a „tudott hit” – aztán most Molnár Antal tollából egy ferences kapcsán hasonlókát olvashatunk. Az egész jelenség művészettörténeti vonatkozásai – például a nyírbátori Madonna – pontosan ezt a szellemiséget mutatják. A Báthori András által készítettett (ő volt Nádasdi patrónusa is), a nyírbátori Boldogságos Szűz kápolnában elhelyezett – nem a falba épített – dombormű a legfrissebb szakíró (Németh Péter) szerint olyan, amelynek felirata „szövege elárulja, hogy az alkotás intim helyen – véleményem szerint a kápolnában lévő oltár felett – köszöntötte a belépőt. Tehát a bensőséges vallásosság színhelye volt domborművünk őrzési helye.” Vagyis a reneszánsz mű lelkisége is modern, igen: modern módon középkorias.

De nem ez az egyetlen kérdés Molnár Antal előszavában, végső soron a forráskötet tanulságai közt, amelyről régóta folyik szakirodalmi vita. Reneszánsz- és humanizmus-képünkbe az elmúlt fél évszázadban nem fért bele annak mély vallásossága. Nem csupán azért, mert Kardos Tibor huszitizmuskönyve, vagy Szűcs Jenőnek a parasztfelkelés és a ferences ideológia kapcsolatát középpontba állító elmélete mai szemmel nézve nem volt kellőképpen finoman megfogalmazott, hanem talán azért is, mert tudtuk – legalább éreztük –, hogy a másik egyszerűsítő kép az, amit a mai sokak által előtérbe helyezett nyugat-európai szerzők is azt sugallanak: Európa nem kötődik a hithez, a keresztény valláshoz. Így lesz Johann Gutenberg vagy Rotterdami Erasmus a laikus – és persze nyitott, befogadó – társadalom élharcosa, Martin Luther pedig a laikus társadalmi elméletek előfutára. Aztán íme, egy magyar kutató kiad egy látszólag unalmas rendkormányzati 'formula'-gyűjteményt, és kiderül, hogy a 21. század legfontosabb kérdéseire reflektáló szövegegyüttessel állunk szemben. Csak figyelmesen kell olvasni Molnár Antal monumentális előszavát, például a szerzetesi kancelláriai gyakorlat és a vallásos irodalom közti összefüggésekről. Vagy a buzdító levelek és 'sermo'-vázlatok tartalmi és – és ez hangsúlyosan fontos – stilisztikai összefüggéseiről. Molnár ugyan nem veti fel a kérdést, de ha arról beszélünk, hogy a ferences latin művek közérthetősége Nicolaus de Lyra bibliamagyarázatairól Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát beszédgyűjteményéig mennyire szembetűnő, akkor a rendkormányzati iratok stilisztikai követelményrendszere rögtön egy másik kulturális dimenzióba helyeződik. Ha pedig ez utóbbiakban a ferences lelkiségi hagyomány ötvöződött a humanista lelkiséggel és a humanista tudással, a humanista formavilággal, akkor valóban előttünk áll a szerzetesi – ezúttal ferences – humanizmus egy magyarországi példája. Amit fontos a karthauzi vagy a bencés szerzetesi humanizmus jelenségei mellé helyeznünk.

MONOK ISTVÁN